

KOCSIS ÁRPÁD*

„Véres a kezetek”

Az egyetemisták által vezetett elégedetlenségi mozgalom társadalompolitikai előzményei és kontextusa

Nije filozofski ćutati¹

„You have Blood on your Hands” – The Socio-political Background and Context of the Student-led Protest Movement

ABSTRACT: The study aims to examine the political and social-economic causes of the students-led protests in Serbia, which began in November 2024 after the collapsing of the rooftop in railway station in Novi Sad (Újvidék). The author seeks to highlight the role of post-socialist transition and neoliberal counter-revolution in the uprising, emphasizing the role of university occupations.

KEYWORDS: Serbia, protests, neoliberalism, transition, faculty

Bevezető

Közel egy évvel az egyetemisták által vezetett tüntetések és egyetemfoglalások után a szerbiai ellenállási mozgalom továbbra is eleven. A 2024. november 1-jén történt, 16 ember életét követelő újvidéki tragédia nyomán megrendült gyülekezetből mozgalommá vált sokaság nap nap után hangot ad magáról. A tanulmány írásának idején, 2025 nyarán Szerbia számos nagyvárosának közlekedését útblokádok és barikádok akadályozták, amelyeket a rendőrség éjszakánként erőszakkal számolt fel, s amelyek esténként újra létrejöttek. Augusztus első felében pedig heves összecsapások zajlottak a tüntetők és a rendőrség között Szerbia több városában. A tiltakozások a legkiterjedtebb fázisukban több százezer embert szólítottak az utcára, s nem korlátozódtak pusztán a nagyobb egyetemvárosokra és a fővárosra.

* A szerző doktorandusz a Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskolájában. E-mail: kocsisarpad0@gmail.com; ORCID: 0009-0002-2024-2325

¹ Felirat a belgrádi bölcsészkar épületén, amelynek jelentése: *A filozófiához nem illik a hallgatás.*

Mivel július elején a szerbiai egyetemi karok egy részében az egyetemi vezetés adminisztratív eszközökkel és rendőri segítséggel ellehetetlenítette az egyetemisták helyi blokádjait, az elfoglalt kulturális intézményeket pedig a rendőrség megszállta, a tiltakozások motorját immár nem a közvetlen demokrácia jegyében működő egyetemista plénumok adják, ami döntő változás a mozgalom történetében. Ennek a jelentőségéről a megfelelő helyen bővebben szölok.

Az utcán – felvonulások, tiltakozó séták, a forgalom akadályozása révén – és az egyetemeken – blokádokkal, egyetemfoglalással – egy időben szerveződő mozgalmat, tekintettel a protestsorozat idejére, intenzitására, szervezettségére és tömegességére – másokkal összhangban – lázadásnak (bunt, pobuna) fogom nevezni. A kettős protestálási mód sajátos helyet jelöl ki az események Szerbia és a posztjugoszláv térség történetében. Hasonló ugyan a 96–97-es rezsimellenes és a 2006–2014 közti egyetemista megmozdulásokhoz, de míg az előbbtől – amely során az egyetemisták ellenzéki pártokkal szövetségben a 96-os helyhatósági választással kapcsolatos visszaélések miatt tüntettek – abban különbözik, hogy az utcai jelenlét mellett egyetemfoglalásokat is végez, az utóbbitól az választja el, hogy a követelése csak érintőlegesen vonatkoznak a felsőoktatásra mint a tudás-termelés helyszínére.² Bár a dolgozatban a legtöbbször ellenállási mozgalomról írok, a megnevezés részben félrevezető, az elemzés a mozgalmon belüli különbségeket is fel kívánja tárni. A tanulmányban rá fogok mutatni egy a mozgalmon belüli jelentős belső ellentmondásra. Elemezni fogom a kettősséget, miszerint míg a politikai képzelet szintjén, amely az ideológiai objektivációiban (manifesztumok, közlemények) fejeződik ki, a mozgalom inkább polgári jellegű, értékjellegében *középosztályi*, a gyakorlatban nem a létező viszonyok restaurálását célul tűző mód-szerekhez nyúl. Arról, hogy a forradalmi eszköztár csak máz, pusztán a nyomás-gyakorlás eszköze, vagy több ennél, *formameghatározta* tett, a maga helyén írok. A distanciát történeti és szociológiai elemzés fogja kiemelni.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy kritikai észrevételekkel fel-vázoljam a diáklázadás előtörténetét, egyszersmind társadalompolitikai össze-függéseiben láttassam a történeteket. Azt a tézisemet igyekszem védeni, hogy az egyetemista lázadást kiváltó esemény – az újvidéki vasútállomás előtetejének le-szakadása – okai kudarcos gazdaságpolitikai intézkedéssorozatban gyökereznek. Az a gazdaságpolitikai program, amely a félperifériás Szerbiát a külföldi tőke be-fektetéseitől tette függővé, kimerült. A figyelmemet ezt követően az egyetemfoga-lásokra fogom irányítani. Annak érdekében, hogy az egyetemisták – a fórumokon résztvevők és a tiltakozásokat szervezők csoportja – tetteinek mozgatóit megért-sem, a felsőoktatásban és általánosabban a szerbiai társadalomban beállt változá-sokat fogom vizsgálni. Így a küzdelmes átmeneten (posztoszocialista tranzíción)

² Andrea Jovanović meglátására támaszkodom. Lukavstvo uma. *YouTUBE*, 2024. december. 18. <https://tinyurl.com/4evmypyx> Vö.: Most kell figyelni Szerbiára..., *Mérce*, 2025. január 27. <https://tinyurl.com/yku7e5f3> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

túl vissza fogok nyúlni a szerbiai és posztjugoszláv egyetemista mozgalmakhoz, valamint jugoszláv sajátút egyes állomásait is bevonom a vizsgálódásba. A poszt-szocialista átmenet általános társadalmi hatását – mások nyomán – a „közsféra tragédiájának”, a felsőoktatás piacosító-magánosító tendenciát pedig a „felsőoktatás neoliberalizációjának” fogom nevezni. A kutatás rendre visszavezet a jelenbe, s a bejárt út segítségével ismerteti és elemzi az egyetemfoglalásokat övező vitákat.

Az ellentmondások, melyeket az egyetemisták vezetett lázadás kapcsán számba veszek, nem véletlenszerűek, a kutatás tárgyának (az egyetemisták vezetett mozgalom) természetéhez tartoznak. Nem célom ezeket az egyenlenségeket elsimítani, ahogyan arra sem törekszem, hogy részletesen ismertessem az elmúlt egy év történéseit. Az alábbiakban a lázadásnak pusztán egy szakaszát vehetem tekintetbe, az alakulástörténet egyes epizódjaira támaszkodhatom. Ebben a periódusban kulcsszerepet játszik, hogy az egyetemisták milyen ellenállási mintákra támaszkodhatnak, milyen társadalmi és mediális kontextusba ágyazódik az elégedetlenségük, s hogy a hatóságok erővel lépnek fel a tiltakozókkal szemben. Befejezettségről vagy lezártaságról azért sem beszélhetünk, hiszen a történelmi jelenségek mintegy a múlt felé is írják magukat, a maguk lehetőségfeltételeit is képesek megteremteni. Hogy a történések végül milyen messzire nyúlnak vissza, a nyitottá tett jelen függvénye.³ S éppen ebben ragadható meg az egyetemistatüntetések egyik fő jelentősége: a közvetlen demokratikus döntéshozatali mód felelevenítésével és a kitaró utcai jelenléttel lehetőségteret nyitott egy alternatíva nélkülinek mondott gazdasági-politikai paradigmán belül.

A tudásjavakhoz való hozzáférés egyenlőtlensége

Az egyetem: a társadalmi reprodukció kitüntetett helyszíne, az egyenlőtlenségek, a hierarchia és az uralom újratermelődésének tere, a társadalmat feszítő antagonizmusok ütközőzónája. Az oktatás szerepe Platón *Államától* és a *Törvényektől* kezdve, amelyekben a tudásátadás kiegyenlítődik az állam vezetőinek kijelölésével, Heidegger egyeteméig⁴ a közvetlen célját tekintve alapvetően azonos a különböző, a termelési feltételek meghatározta osztálytársadalmakban. Louis Althusser a társadalom számára nélkülözhetetlen munkaerő újratermelésének kitüntetett pontjaként tekint az iskolára. A kapitalista iskolarendszer, amelynek az egyetemek és a főiskolák

³ Kant, Hegel és Marx kapcsán az eredendő időszerűtlenségről, a jövőre való emlékezésről író Losonczi Alpár hatott rám. Losonczi Alpár: A jövő az emlékeztelenben. In: (uő: *A formakereső ellenállás*. Újvidék – Budapest: Forum – Napvilág Kiadó, 2020. 17–44.

⁴ „A német egyetem számunkra azt a magas iskolát jelenti, amely a tudományon alapulva és a tudomány által a nép sorsának vezetőit és őrzőit nevelésben és képzésben részesíti.” (A fordítást az eredeti alapján módosítottam.) Martin Heidegger: *A német egyetem önmegnyilatkozása*. [1933.] Ford. Fehér István. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992. 62.

a szerves részét képezik, az az eszköz, amely a termelési eljárások komplex rendszerének megfelelően különbözőképpen kompetens (minősített) munkaerőt újratermeli, és egyidejűleg „a kialakult rend szabályainak való alárendelés újtermelését” végzi.⁵ Althusser hangsúlyozza a folyamat osztályvonatkozását, miszerint az újratermelés az uralkodó rend ideológiájának nevében az alárendelés szubjektumait állítja elő (munkások), másrészt pedig azokat, akik az uralkodó rend ideológiáját képesek érvényesíteni a beszéd eszközével (az elnyomás emberei). Másik elmélet és fogalmi készlet felől tekintve: Pierre Bourdieu az egyenlőtlenségek újratermelődésének tulajdonképpeni helyszínékként tekint az iskolára. Az iskola az az intézmény, amelyben a társadalmi osztályok hierarchiája leképződik, s amely a felső osztály kulturális tökéjének és státuszának átörökítője.⁶ Mindez különösen igaz a felsőoktatásra, amelyek az egyetemek késő középkori újjászületése óta az elit (jogtudósok, orvosok, teológusok) kitermelését szolgálja. De nemcsak az osztályok közti különbségeket közvetíti a közoktatás, hanem ezekkel együtt a hatalmi viszonyokat is újraképezi. Bourdieu az oktatást is azok közé az intézmények közé sorolja – az egyházzal, az állammal és a családdal egyetemben –, amelyek a történelemben a hatalmi viszonyok, kitüntetett jelleggel a férfuralom „objektív és szubjektív struktúráit” (újra)termelik.⁷ Megelőlegezve a továbbiakat hozzátehetjük: az egyetem lesz a gazdaságpolitikai megfontolások kísérleti terepe is.

A közoktatásnak és hasonlóképp az egyetemeknek és főiskoláknak döntő szerepe van a tudás tulajdonjogának meghatározásában.⁸ A társadalmi formációknak megfelelő tudásfogalom kialakítása és átadása implicit hatalmi gesztus. Az egyetemeket éppen ez, a megfelelő tudásforma kialakítása, annak továbbadása, adminisztratív kezelése (címkézés, indexálás, kanonizálás) állítja a kezdetektől a politikai harcok középpontjába. Míg a tudásjavakhoz való hozzáférés korlátozható, a tudásjavak önmagukban nyilvános javak, nem pusztán közjavak. Tamás Gáspár Miklós a *Szolidaritás és kritika* című írásában, amely a 2012-es magyarországi egyetemista tüntetések és egyetemfoglalások (Budapest, Pécs) alkalmából íródott, amellyel érvel, hogy az elfogyasztható, a termelési ciklusban fölhasználható materiálakkal szemben a tudásjavak más jellegűek. „A »szellem ún. közönsége egyetemes«, a tudásjavak nyilvánosak, nem oszthatók, nem amortizálódnak”, írja.⁹ A filozófus példája Tolsztoj *Háború és béke* című regénye, melynek a »szellemi mennyiségek« nem változik attól, hogy negyvenen vagy negyvenmilliónyian olvassák: nem fog

⁵ Louis Althusser: Ideológia és ideologikus államapparátusok. Ford. László Kinga. In: Odorics Frenc (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged: Ictus – Jate, 1996. 376. skk.

⁶ Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* Ford. Ádám Péter et alii. Budapest: Gondolat, 1978.

⁷ Pierre Bourdieu: *Férfiuralom.* Ford. N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Napvilág, 2000. 42. és 90–92.

⁸ Caffentzis, George – Federici, Silvia: *Notes on the edu-factory and Cognitive Capitalism.* <https://transversal.at/transversal/0809/caffentzisfederici/en> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁹ Tamás Gáspár Miklós: *Szolidaritás és kritika* In: (uő.): *Világvége II. Csonkamagyar patológiák.* Szerk. Sipos Balázs. Budapest: Kalligram, 2023. 142–143.

el, nem megy tönkre”.¹⁰ Összevetésként: míg a szék végcélja az ülés, ebbe a tevékenységbe a szék belekopik. De *A székek* című előadás attól nem amortizálódik, hogy évente sok alkalommal viszik színre. Ami áruvá tehető, annak „korlátozható egyediségnek” kell legyen, más szóval: olyannak, ami kapcsán szükség állítható elő. Példánkban így a szellemi javak megtestesülési formái tehetők áruvá. A filmnél ez a vászon és a tekercs, a tudományos szövegnél a könyv teste, az avantgárdnál a képvászon, előadás esetében a színházterem. A felsőoktatás úgy válhat fizetőssé, ha korlátozzák azoknak a számát, akik az egyetemet látogathatják. Tamás Gáspár Miklós következtetése, miszerint „a jogkorlátozás, a szerzői jogok érvényesítése a szellem elleni »visszaélés«, a tandíj ellen tüntető hallgatókat („a tudás nem áru”) a magántulajdon elleni fellépés széles mozgalmával, jelesül a copyleft mozgalmakkal, a nyílt forráskódú szoftverek készítőivel hozza rokonságba.¹¹ Amikor egyes publicisták Szerbiában az egyetemfogalókat „anarchistának” nevezik, a plénumok bírálói pedig az egyetemisták egy részét a „vörös khmerek” közé sorolják,¹² amivel egyfelől az egyetemfogalók lejáratásának régi útját követik, másfelől reflektálatlanul ugyan, de fején találják a szeget.

Az egyetemek sajátos hatalmi és politikai szerepe mellett, a tudásjavakhoz fűződő különös kapcsolódásán túl a köz- és felsőoktatáshoz kifejezett társadalmi fantáziák és ideológiák is szorosan kötődnek. Míg egyes szerzők a „demokratikus” társadalom képét társítják a mind több „kiművelt emberfőhöz”, a köz- és felsőoktatásra szánt források bővülését a gazdasági fejlődés hajtómotorjaként azonosítják, mely az utilitarista nézet szerint emeli a munkaerő értékét – számos kutatás ennek az ellenkezőjéről szól. Dragana Ž. Gundogan – Egyesült Államok-beli és Ausztráliai példákra támaszkodva – arról beszél, hogy az oktatáshoz való hozzáférés bővülése dacára a „felsőoktatásban való részvétel továbbra sem biztosított a társadalom minden tagja számára”. Számos újabb kutatás pedig arról számolt be, hogy valójában az oktatási rendszernek kevés hatása van a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek csökkentésére, „ellenben növeli az alsóbb osztályok marginalizálódását”.¹³ Didier Eribon, aki önéletrajzi írásában elemzi a „társadalmi ranglétrán való emelkedés” lehetőségeit és az osztályváltás problematikáját, arról szól, hogy a „demokratizálódásként” ható folyamat mögött változatlan struktúrák nyugszanak. Bár az alsóbb osztályból érkezők csakugyan bejutnak azokra a helyekre, ahová addig nem volt bejárásuk, „ezek a területek leértékelődnek a rendszer korábbi

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo., 143.

¹² *Republika*, 2025. július 25. <https://tinyurl.com/2wmwjp6j>; Stevan Filipović írása jelentős vitát váltott ki, részben a *Peščanik*, részben más fórumokon. Stevan: Prvi maj, zborovi i Crveni Kmeri in *Peščanik*. 2025. 05. 05. <https://tinyurl.com/4ts5e543> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

¹³ Gundogan, Dragana Ž.: *Društveno poreklo studenata u Srbiji: nejednakosti u pristupu isishodu studiranja*. (disszertáció), Beograd, 2022. 4.

állapota szerint elfoglalt helyükhöz képest”.¹⁴ Nem pusztán arról van szó, hogy egy vágyteli illúzió szertefoszlik – a kirekesztés ugyanúgy lezajlik, csak „lassabban és később meg végbe”. Az alávetésnek ezt a folyamatát Bourdieu a „struktúra translációk újratermelődésének” nevezi.¹⁵

A posztoszocialista Szerbiában a szerkezeti (osztály-) determináció és a struktúra kényszere is érvényesül: a felsőoktatás egyre inkább a gazdagok privilégiuma. Az osztályhovatartozás döntő jelentőségű, amit a nemi és a területi egyenlőtlenségek árnyalnak. A már idézett Gundogan a szerbiai egyetemisták társadalmi körülményeit vizsgáló disszertációjában a 2015–2018. közti akadémiai éveket elemezve kiemeli az intézményi kulturális tőke – mint középosztályi jogosultság – hatását a felsőoktatásban. A presztízsszakok azokat a hallgatókat vonzzák, akik a szüleik társadalmi beágyazottságára támaszkodhatnak. Úgy látja, a társadalmi egyenlőtlenség szelekciója a középiskola és az alapszintű (BA) egyetemi képzésen zajlik; a mesterszakokat és kivált a posztgraduális képzést már nem érinti, a folyamat addigra lezárul. Gundogan kutatása feltárta, hogy az egyetemisták több mint ötven százaléka a szüleivel egy háztartásban él, s alig egytizedük dolgozik az egyetem mellett.¹⁶ A magas lakhatási költségek következtében alapvető előnnyel indul az a hallgató, aki a fővárosban vagy az egyetemvárosokban lakik. Mindezek tudtán árulkodó, hogy a megélhetési költségek és különösen a lakhatás súlyos problémáját nem emelte zászlajára az egyetemisták vezetete mozgalom; egyedüli főbb szociális követelésük a tandíj csökkentése volt.¹⁷ Gundogan kutatásából az a kép rajzolódik ki, hogy az egyetem a középosztály és a felső középosztály számára van fenntartva. Szöges ellentétben áll ez azzal, amit a mostani egyetemisták szülei tapasztalhattak a szocialista Jugoszlávia idején, amikor a felsőoktatás széles körben volt elérhető.¹⁸ Fontos tényező, hogy nem egy hallgató a munkanélküliség elől menekül az egyetemre, közülük nagyobb arányban kényszerülnek végül a tanulmányaik befejezése

¹⁴ Eríbon, Didier: *Visszatérés Reimsbe*. Ford. Fáber Ágoston. Budapest: Napvilág, 2024. 171.

¹⁵ Bourdieu, Pierre: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Trans. Richard Nice. New York–London: Routledge, 2010. 152. skk.

¹⁶ Gundogan, 2022. 147–154.

¹⁷ Ugyanakkor az egyetemisták mozgósításának fontos szerepe volt abban, hogy az élelmiszerárak emelkedése miatt formálódott nyugat-balkáni és közép-kelet-európai mozgalom Szerbiában különösen erős legyen. A szerbiai és nemzetközi kereskedelmi cégek bojkottja hónapokon át tartott. A mozgalomról itt írtam: Az egyetemfoglalásokon túl..., *Mérce*, 2025. március. 5. <https://tinyurl.com/24b9x5c2> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

¹⁸ Zafirović, Jovana – Lazarević, Asja: Blokada u kontekstu bolonjskih reformi. In Filipović, Božidar – Jovanović, Nataša (ur.): *Blokada Filozofskog fakulteta 2014. godine*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, 2017. 33–34. Arról, hogy a felsőoktatás a szocialista Jugoszláviában miként szolgált egyidőben progresszív és konzervatív szerepet, l. Bacevic, Jana: Education, Conflict and Class Reproduction in Socialist Yugoslavia. In: Archer, Rory – Duda, Igor – Stubbs, Paul (eds.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. London: Routledge, 2016. 77–94.

előtt otthagyni az egyetemet vagy főiskolát.¹⁹ Ilyen értelemben a „lemorzsolódás” az uralkodó társadalmi viszonyok meghatározta jelenség, nem a motivációk hiánya. Hasonló eredményeket sorol Ivica Mladenović is, aki szerint Belgrádban mindössze 2–3 százalékot tesznek ki a paraszti és munkás származású hallgatók. A szociológus meglátása szerint a szerbiai társadalom zárt, a középosztály és a felső osztály reprodukálja önmagát.²⁰ Dragan Stanojević, egy 2013–14-es szemeszterben végzett nagymintás kutatás koordinátora megjegyezte, hogy a „kutatás eredményei szerint a hallgatók 96 százaléka függ anyagilag a szüleitől. [...] Ez azt jelenti, hogy Szerbiában az egyetemre járás teljesen a szülők anyagi lehetőségeitől függ, ezáltal a tanulás a tehetősek és középosztály privilégiumává válik”.²¹ Az Eurostudent 2016-os jelentése egy alapvetően „fizetős” felsőoktatásról szól: a hallgatók 55 százaléka tandíjat fizetett. Ennél is fontosabb megállapítása a beszámolóban, hogy a fizikai dolgozók és a nem fizikai munkások gyermekei közel azonos arányban tanulhatnak állami költségen („budzseton”). Ennek következtében „azoknak a hallgatóknak, akiknek a szülei fizikai foglalkozásúak, kisebb az esélyük a karra való beiratkozásra”.²² Ez magyarázza, hogy a 2013–2014-es szemeszterben a teljes hallgatói populációnak mindössze 15%-át teszik ki a munkásszármazású hallgatók. Nem ismert olyan indikátor, amely a leírt folyamatot az elmúlt tíz évben megváltoztathatta volna. Épp ellenkezőleg, az egyetemi városok megélhetési költségei nőttek,²³ az állami költségen való tanuláshoz szükséges feltételek (elsősorban a ponthatárok) pedig szigorodtak, ami tovább erősíthette a munkás származású fiatalok kizorolását a felsőoktatásból.

Néhány következtetést levonhatunk. A köz- és felsőoktatás, különös tekintettel a humántudományokra, egy sajátos közjóformát, a tudásjavakat állítják elő és gondozzák. Ezek önmagukban piacosításra alkalmatlan javak, melyeknek a hozzáférése korlátozható csupán. A felsőoktatásba való bekapcsolódás megnehezítése – a ponthatárok emelésével, a középosztálynak és a felső-középosztálynak kedvező feltételek teremtetésével – ilyen korlátozás. Ez ahhoz vezet, hogy az egyetem kiváltsággá válik, a tudásjavak pedig áruvá alakulnak (kiszolgáltatottá válnak a piacnak).

¹⁹ Gundogan, 2022. 148.

²⁰ *Novi dan*, N1, 2024. 12. 24. <https://tinyurl.com/25e98krr> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)
Vö.: Mladenović korábbi kutatásával, miszerint a paraszti és munkás származású hallgatók száma jelentéktelen a felsőoktatásban, arányuk a doktori képzéseken „a statisztikai hibahatáron belül van”. Ivica Mladenović: Basic Features of the Transition from Nominal Socialism to Political Capitalism: The Case of Serbia. *Debate* 22(1), 2014. 19-20

²¹ Beta, Istraživanje: Studiranje u Srbiji biće privilegija bogatih, 2018. május 31. <https://tinyurl.com/2kd9tcm> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

²² – Živadinović, Mirko – Savić Ivana (ur.): Eurostudent, Belgrade, 2016. 61. skk. <https://tinyurl.com/2h7jntjh>. (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

²³ A szerbiai medián jövedelem több mint felét emésztí fel egy belgrádi egyetemista lakhatásának és a menzára való beiratkozásának költsége. *Mašina*, 2025. augusztus 11. <https://tinyurl.com/z3c7ym2f>. (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

Az egyetem, mint egykor a gyár, a politikai küzdelmek középpontjába kerül – Caffentiz és Federici szavaival – „olyan kulcsfontosságú helyszín, ahol szélesebb körű társadalmi küzdelmek győznek és veszítenek.”²⁴ A folyamat tágabb gazdasági-politikai folyamatokba illeszkedik. Ezt a felsőoktatás neoliberalizálásának nevezem. A szerbiai felsőoktatás alapvetően tandíjköteles szolgáltatás, tulajdonképpeni célja az elit újratermelése. Ezek ellen a tendenciák ellen, látni fogjuk, harc folyt a 2008/2009-es válság és az ún. bolognai folyamatba való bekapcsolódás után Szerbiában és a környező posztjugoszláv és posztszocialista országok egyetemein. Ezek azok a küzdelmek, amelyek az egyetemisták vezetete felkelés értelmezéshez elengedhetetlenül szükségesek. Velük összehasonlítva kapunk képet a mostani felkelésről. Mielőtt kitérnék ezekre a küzdelmekre, a lázadáshoz vezető folyamatokat egy másik perspektívából is meg kívánom vizsgálni.

Jogállamiság és orientalizmus

Svetlana Ribarević az európai mainstream médiának a szerbiai lázadásról szóló tudósításait tekintette át. Az írásában, melyben a médiumok nyelvezetét és visszatérő trópusait elemezte, megállapítja, hogy az angol, francia és a német nyelvű sajtó többsége „a demokrácia és a jogállamiság” hiányosságait firtatta, s elsősorban azokra az „érvekre támaszkodott” a tragédia magyarázata során, amelyek ezt az alapfeltevést látszottak alátámasztani. Így lehet, hogy bár több tucatnyi vállalat dolgozott a tragédia idején az újvidéki vasútállomás felújításán, két, „autoriternek” vagy „kevésbé demokratikusnak” tekintett államhoz kötődő cégre, a Belgrád–Budapest-gyorsvasút kínai kivitelezőjére és egy magyarországi székhelyű vállalkozásra esett a fókusz. A szerző megállapítja, hogy az elemzett európai médiumok diskurzusát áthatotta az „orientalizmus”. A beszámolóiban például visszatérő elem, hogy „egy kis balkáni nép” küzd a „fejletlen politikai kultúrával” bíró Szerbiában a „korrupt kormány ellen”, a tragédia pedig olyan keretet kap, mintha csak Kelet-Európában történhetné ilyesmi. A „balkániság” képzete egybeforr a „korrupcióval”, az „átláthatatlan viszonyokkal”, melyet a demokrácia és jogállamiság nem képes bevilágítani, ezt tételezik a beszámolók. Ribarević megállapítja, hogy az események ilyen módon való bemutatása „veszélyesen elfedi azokat a mögöttes rendszerszintű okokat, amelyek az újvidéki tragédiához és az azt követő tüntetésekhez vezettek”, s amit a szerző a (fél)perifériás gazdaságpolitikai kényszerek és meghatározottságok lakosságra gyakorolt hatásaiban vél fellelni. Elemzi azt a formációt is, melyet a centrumból érkező hatások teremtenek.²⁵

²⁴ Caffentiz – Federici, 2025.

²⁵ Ribarević, Svetlana: It's Not Corruption, It's Peripherality, and the EU Is Directly Complicit. *LeftEast*, 2025. április 15. <https://tinyurl.com/zawwyw2j> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

Ribarević a „stabilitokrácia” fogalmával él. Azokról az országokról van szó, amelyeknek a szilárdságát külső erők – más államok beruházásai és támogatásai – adják, melyek a bizonytalan belső folyamatokra erős hatással bírnak. Nézete szerint ez a perifériás rezsimalakulat magával vonja a magországok perspektívaváltását. A stabilitokráciákba való befektetés (melyet az olcsó munkaerő, a befektetők érdekeinek megfelelő beruházási környezet, a munkajogok megvonása ösztönöz) miatt „a média nem elemzi a félperiféria problémáit, és a helyi tragédiákat a korrump helyi kormányok eredményeként ábrázolja”.²⁶ Ebből a szempontból a korrupció, a közvagyonnal való visszaélés hangoztatása annak az eszköze, hogy az egyéni vétkeknek vagy az erőforrásokkal visszaélő hatalmi kör kapzsiságaként állítson be egy rendszerszintű problémát.

Az iménti gondolatmenetből következtethetünk arra, hogy a szerbiai tüntetések a nyugat-európai sajtóban addig kedvező fogadtatásúak, míg a megszabott kereteken belül maradnak. A tiltakozások, a „kiállások” méltánylást érdemelnek. A korsszellem díjazza az ellenállást, a saját vélemény hangoztatását, a társadalmi (ön) bírálatot, arra hív fel, hogy vessünk számot önmagunkkal. Míg a protestálás az egyén esetében ez az individuális szabadság kifejeződése lesz, a társadalom szintjén fokmérő – a tiltakozásokkal az ország a politikai érés folyamatáról ad tanúbizonyosságot. Ebbe a keretezésbe illik a fiatalság, főként a fiatal nők ellenállásának hangsúlyozása a rezsimmel szemben, ami szintügy a politikai kiskorúságból való kilábalás metaforájává válik. Az egyetemisták tiszta viszonyokat teremtenek a korrump hatalommal szemben, melynek a vezetőjét túlságosan is szoros szálak fűzik a keleti (despotikus) orosz viszonyokhoz – sugallják a beszámoló, melyek feltűnő hasonlóságot mutatnak az egyidőben zajlott grúzai és romániai tiltakozások nyugati médiakeretezésével.²⁷ „Véres a kezetek!”, üzenik a tüntetések legismeretebb molinói. A fiatalságnak igaza van abból kifolyólag, mert fiatalok, ez az ideologikum mozgatja a fantáziát.²⁸ „Diáknak lenni egyfajta beavatás”, jelezték már a szituacionisták is.²⁹ A „politikai ártatlanság” képei elárasztanak bennünket, s azt

²⁶ Uo.

²⁷ Azonban egy éles különbségre is figyelmesek lehetünk: a szerbiai tiltakozásokon, az elmúlt évtizedek tüntetéseitől is eltérő módon, hiányoznak az EU-s zászlók. A kérdésről részletesebben írtam: Mindenszentek napja Újvidéken. *Élet és Irodalom*, 2024. 49. 8–9.

²⁸ Nincs ez így másként a szerbiai állammal sem, amely a „tanulni kívánó egyetemisták” mozgalmát hozta létre. A paraállami cácikról, mint az analitikus diagnózis lehetőségéről és Čacilandról, amelynek a használatában nem osztálydüh fejeződik ki, lásd: Mladenović, Ivica: Interpelacija naroda i klasna scena Čacilenda: ogledi o ideološkoj fantazmi „čaka”. *Novi Plamen*, 2025. március 31. <https://tinyurl.com/mr4a7ukm> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.) A cáciakat rendre megszervezi az állam, 2024-ben a kormányzat szavára tiltakoztak az egyetemfoglalás ellen, amely tiltakozáshoz az egyetemfoglalók is csatlakoztak. Lásd: Jovanović, Andrea –Stojanović, Aleksandar: A fórum nem szerb szó. Ford. Lenkes László. *Ex Symposion*, 81. 2013. 58.

²⁹ Situationist International: *On the Poverty of Student Life*. <https://www.bopsecrets.org/SI/poverty.htm> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

sejtetik – állítják a párizsi 68-ra óriási hatással lévő csoport tagjai –, hogy a változás csak a mindennapok munkájában kap határozott és *férfias* arcélt.

Ez a keretezés azonban az erőszakot pusztán az állami szervekhez és a kormányhoz kapcsolódó verőlegényekhez köti, amivel valójában az állami erőszak legitimitását erősíti meg. A tiltakozók csak *elszenvedők* lehetnek ebben a szereposztásban. Az elemzések azt sugallják, hogy a rendőrség és a katonaság részéről csak az erőszakkal való *visszaélésről* van szó, s önmagában nem az állam erőszaka problémás. Az erőszak kérdése amiatt is fontos, mert a hatósági és a kormányzathoz köthető csoportok támadásai a tiltakozókkal szemben rendre újabb energiát adtak a tiltakozásoknak. A szerbiai tüntetések esetében azonban az erőszak gyakorlása nem csak a hatóságokhoz és a kormányzathoz kötődik. Egyes értelmezések éppen abban lelik meg a mostani események specifikumát, mellyel az elmúlt évek polgári (civil) tüntetéseitől elüt, hogy a tiltakozók is gyakorolják az erőszakot.³⁰ A médiakeretezés elemzése magyarázza azt is, hogy a tiltakozások miért kaptak nagyobb figyelmet az egyetemfoglalásokkal vagy az utcai fórumokkal (népi gyűlésekkel) szemben még a Szerbiából érkezett számvetésekben is. Az egyetemfoglalás ugyanis az állami tulajdon, a kulturális intézmények elfoglalása pedig a magántulajdon megsértése.³¹ Nem pusztán a személyfüggő és országspecifikusnak vélt jellemzők túlsúlyáról van szó: Ribarević szerint a társadalmi-politikai környezet taglalása rendre kimarad az elemzésekből. Ez természetesen visszahat a szerbiai mozgalomra: csak az látszik és az kelt hatást, ami ebbe az elbeszélésbe beleillik, ami az elbeszélésnek való megfelelésre indíttatja a résztvevőket.

A következőkben az egyetemista ellenállás eredőinek felvázolására vállalkozom, valamint a 2024–2025-ös történéseket elhelyezem az egyetemistatüntetések és egyetemfoglalások posztjugoszláv történetében. Kettős vonalvezetést követek: a posztszocialista átmenet (tranzíció) szerbiai útját gazdasági-társadalmi hatásaiban vizsgálom, s ezt vetem össze a szerbiai egyetemek neoliberais folyamatával és az ezekre adott egyetemista válasszal.

A közsféra tragédiája

Nagyívú elemzésében Vladimir Milenković arra keresi a választ, hogy a jelenlegi tüntetéseknek milyen az osztálykaraktere, és megpróbálja megválaszolni azt a kérdést, hogy a munkások – akik a 2000. októberi forradalom idején sztrájkjaikkal és útblokádjakkal döntő módon járultak hozzá Slobodan Milošević rezsimének

³⁰ Savanović, Saša: Novosadski zločin i granice liberalnog otpora, *Mašina*, 2024. november 12. <https://tinyurl.com/ca2abpbz> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³¹ Vö: Jovanović–Stojanović, 2013. 56–64. Vujović, ;Sreten: Predgovor. In: Filipović, Božidar – Jovanović, Nataša (ur.): *Blokada Filozofskog fakulteta 2014. godine*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, 2017. 11.

végéhez – miért hiányoznak a tüntetésekről.³² Milenković a kilencvenes évektől kezdve kíséri figyelemmel a posztoszocialista Szerbia társadalmi-gazdasági folyamatait, széles perspektívát kínálva a munkásosztály háttérbe szorításáról, elcsendesedéséről. Az elemzése láttatja, hogy a munkásosztály az egyetemisták vezette lázadásban miért nem találhatja a helyét; hogy a „hatalommal szembeni” tiltakozások miért maradnak meg rendre a középosztály lázadásánál; s kikövetkeztethetjük belőle az egyetemisták értékpreferenciáját is. Az elemzése alapot fog számunkra adni ahhoz, hogy a tudástermelés problematikája kapcsán eddig elmondottakat bővítsük az egyetemek neoliberais folyamatának taglalásával, valamint a szerbiai és a posztjugoszláv és posztoszocialista államok egyetemista tiltakozásainak és egyetemfoglalásainak történetével.

Milenković nézete szerint Szerbia munkásosztályát az október 5-i eseményeket követően erőteljesen hatás érte. Annak érdekében, hogy Szerbia csatlakozhasson a nemzetközi tőke vérkeringésébe, „le kellett bontani azt az ipari rendszert, amelyet a szocialista modernizáció folyamatában viszonylag független fejlődés alapján létrehozottak”.³³ A privatizáció az ipar visszafejlődésével járt, amelynek következtében megnőtt a munkanélküliség. Hasonló folyamatok zajlottak le tíz évvel korábban, 1989 után más kelet-közép-európai posztoszocialista országokban is. Eszerint paradox módon a miloševići rendszer, a háborúskodás és az ország gazdasági blokádja hátráltatta ezeket a folyamatokat. Az ipartalanítás (dezindusztrializáció) így is drámai hatással járt. A foglalkoztatottak száma közel félmillióval csökkent a 2000 és 2015 közötti időszakban, míg az ipari termelés 2012-ben az 1989-es szintnek mindössze 38,4%-át tette ki. Iparosodott országból Szerbia húsz év alatt iparszegény orszaggá vált. Míg a bruttó nemzeti termékéből az ipar 1990-ben 44 százalékot tett ki, 2001-ben már csak 30%-át, újabb tíz évvel később pedig csak 21%-át adta.

Mindebből egyértelmű és gyors politikai következmények származtak. A külföldi működőteke-beáramlás munkahelyeket teremtett a magasan képzett szakemberek számára. A társadalomból kiemelkedett a felső középosztály egy vékony rétege, valamint a privatizáció ellentételezéseként az állami donációk révén a középosztály konszolidációja is megtörtént. A 2008–2009-es gazdasági világválság azonban megmutatta, hogy az ipar leépülése milyen gyenge gazdaságot eredményezett. Ismét közel 400 ezerrel csökkent a foglalkoztatottak száma. Az elbocsátások tiltakozásokat és sztrájkokat hívtak életre. 2009-et követően alakul ki a politikai osztály mostani formája. A nacionalista Szerb Haladó Párt (SZHP) sikeresen pozícionálta magát a munkásosztály oldalán, míg a liberális nacionalista és konzervatív pártok – melyek egyre kevésbé tudták egy erélyes ellenzék szerepét betölteni – a középosztály pártjaivá váltak.

³² Milenković, Vladimir: *Klasni karakter protesta protiv režima: o upadljivom odsustvu radničke klase*. <https://tinyurl.com/4vrfc2mv> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³³ Uo.

Milenković éleslátó megfigyelése, hogy az SZHP kormányra jutása 2012-ben a külföldi tőke beáramlásának megváltozott dinamikájával esik egybe. A magánosító folyamat végével a félperiféria országainak a zöldmezős beruházásoknak megfelelő környezet kialakításával kell versenyezniük a környező országokkal. Az SZHP ebben eredményes volt. A külföldi tőkebefektetéseket elemző Ivan Radenković megállapítja, hogy a globális piacon zajló verseny Szerbiát egy „alulra irányuló versenybe” kényszerítette, az ország benne ragadt a közepes fejlettség csapdájában.³⁴ Már 2014-ben átdolgozták a munka törvénykönyvét és a sztrájk-törvényt, amivel csökkentek a munkások jogai; valamint új közbeszerzési törvény született, amely pedig átláthatatlanná tette egy-egy beruházás háttérét. A „dereguláció” hatása az újvidéki tragédiában meghatározó erővel bír.³⁵ A molinókon szereplő „Véres a kezetek!” felirat ezúttal más értelmezési keretbe kerül, s a címzettje nem pusztán a mostani kormány, hanem az posztoszocialista átmenetet bonyolító uralkodó osztály.

Milenković eredményei egyeznek Aleksandar Matkovićéval, aki a külföldi beruházásokra támaszkodó gazdaságpolitika korlátairól ír. Matković az újrainduló szerbiai bányászat és a heves tiltakozásokat kiváltó Jadar-projektum kapcsán arra a megállapításra jut, hogy a közvetlen kormányzati segítségre támaszkodó beruházásokkal egyfelől a szerbiai gazdaság egyoldalúsága jön létre, másfelől nem jár a népesség jólétének növekedésével.³⁶ A szerbiai tiltakozások egy gazdaságpolitikai modell kimerülésének idejére estek. Ez magyarázhatja a tiltakozások tömegességét, s azt is, hogy a tiltakozók képesek voltak egyszerre ellenzékét és kormányt is váltani. Az előző évek tiltakozásaival szemben – melyeknek az „erőszak”, a „korrupció” vagy a „választási csalások” voltak a hívószavai – a parlamenti ellenzék ezúttal mellőzött szerepbe került. Az egyetemisták próbálkozásai, hogy a képvisleti politizálásban megüresedett helyet betöltsék, azonban hamar kudarcot vallottak.³⁷ A félperifériás rezsím, avagy az idézett Ribarević által használt fogalommal élve, a „stabilitokrácia” a neoliberális gazdaságpolitika és a tőkés világgazdaságban betöltött szerepéből kifolyólag immár képtelen a közszféra érzékeny rendszerét fenntartani. Így amikor az egyetemisták az újvidéki tragédia okainak és felelőseinek felkutatása érdekében azt a követelést fogalmazták meg, hogy az „intézmények” (az ügyészség, az eljáró bíróságok) végezzék a dolgukat,

³⁴ Radenković, Ivan: *Foreign Direct Investments in Serbia*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016.

³⁵ Krstić, Iskra: Deregulation kills: The collapse of the railway station awning in Novi Sad in *Mašina*, 2025. szeptember 5. <https://tinyurl.com/bdhpp3df> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³⁶ Matković, Aleksandar: *Otvoreno pismo povodom Rio Tinta i „rudarske kolonije u koju se Srbija pretvara”*. *Danas*, 2024. augusztus 11. <https://tinyurl.com/4s5wpnw9> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³⁷ A zaječari és a kosjeriçi helyhatósági választásokon júniusban az egyetemisták listája csak a kormánypárt mögött végzett.

a polgári jogállam keretében megfogalmazott kíváncsi paradox módon rendszerellenes követelésként jelent meg. A „közsféra tragédiáját” előidéző okokkal való elszámolás a stabilitokrácia felszámolásával járt volna: a követelés beteljesítése a rendszer végét jelentené.³⁸ De a gazdaságpolitikai zsákutcával még nem tudnánk számot adni a felkelés intenzitásáról. Pusztán a számosság nem garancia arra, hogy „a középosztályi tiltakozások impotenciája” (Éber Márk Áron szavaival élve) ne érvényesüljön, azaz „a középosztály liberális frakcióján” túli osztályszövetség jöjjön létre.³⁹ Az egyetemfoglalások konstitutív szerepére hamarosan rátérek.

A kapitalizmus restaurációja

Az eddigiek során az egyetemisták által vezetett történések társadalmi-történeti keretét rajzoltam fel. Beszéltem a szerbiai egyetemeken zajló változásról, amely során a munkás és paraszti származású diákok kikoptak az egyetemi padosorokból. Megalapoztam azoknak az egyetemista mozgalmaknak az elméleti alapállását, amelyek a felsőoktatás piacosítása ellen tiltakoztak a bolognai folyamat szerbiai bevezetése óta (2005), s melyek a szerveződési formájukkal, a közvetlen demokráciára épülő fórumokkal (plénium) mintát adtak a 2024-ben kezdődött ellenálláshoz. Jeleztem a tiltakozások gazdasági-politikai eredőit, s taglaltuk azokat a folyamatokat, amelyek az önigazgató szocialista Jugoszlávia szétesése után sokkhatásként érte a posztoszocialista államokat, köztük Szerbiát. Erről a drámai hatásról elmondható, hogy: „A kapitalizmus restaurációja, az »átmenet« visszaszorította az országot egy periférikus gazdaság státuszába, amely alacsonyabb feldolgozottsági szintű nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket exportál a világpiacon, hasonló pozícióba, mint amilyenbe a Szerb Királyság a múlt század elején került”.⁴⁰ Ebből a pozícióból Szerbiának nem sikerült kikerülnie, a magánosításra épülő politika és a külföldi működőtőkére alapozott gazdaság is csakhamar a korlátaihoz ért. A szerbiai dezindusztrializáció, a társadalmi vagyon egy részének privatizációja és a neo-liberális politikák térhódítása nem maradt következmények nélkül.

³⁸ Losonczi Alpár terminológiáját vettem át a „közsféra tragédiájáról” írva. Losonczi Alpár az újvidéki vasútállomáson történt tragédiáról és az egyetemisták tüntetéséről: *YouTube*, 2024. december 12., 6 perc 30 mp. <https://youtu.be/WjQilcsHiFY> A „lehetetlen” követelésről bővebben itt írtam: Nem szakértői kormányra, hanem a pléniumokon szerveződő egyetemisták követésére van szükségünk. *Szabad Magyar Szó*, 2025. április 11., <https://tinyurl.com/44az-7erv> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³⁹ Éber Márk Áron: A középosztályi tiltakozások impotenciája. *Új Egyenlőség*, 2018. május 15. <https://tinyurl.com/99d8jxj> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁴⁰ Musić, Goran: Politička ekonomija srpske tranzicije – II deo: Izgradnja kapitalizma od ruševina privrede. *Crvenakritika.org*. 2011. szeptember 26. <https://tinyurl.com/7b6e9c4u> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

Tanulmányom utolsó részében a felsőoktatásban tapasztalható neoliberális fordulatról írok. Werner Hamacher elemzése segít megértenem az ún. „bolognai folyamat” felsőoktatásra gyakorolt hatását. A német filozófus gondolatait kiegészítem Primož Krašovec megfigyeléseivel. Az ő elemzése egyfelől megerősíti azt a gondolatot, hogy a szerbiai példa nem egyedülálló – Horvátországban nagyon hasonló folyamat ment végbe a bolognai reform miatt, mint Szerbiában, egyúttal az írása ezekre adott egyetemista válaszok taglalásához is bevezetést nyújt.

Hamacher a „bolognai folyamattal” hozza kapcsolatba a felsőoktatás szerepváltását. A filozófus a *Menedékhely* című írásában megállapítja, hogy az a humboldti egyetemeszmény, amely a 19. századtól kezdve valamiképpen a művelődés (Bildung) ügyét kívánta előmozdítani, odalett, s a felsőoktatási intézmények a 20. század második felében jobbra a szakképzés központjaivá váltak.⁴¹ Az állam benyomulása az egyetemekre, az egyetemek autonómiájának megsértése csak az egyik tünete egy jelentősebb problémának. Adorno megjegyzése az egyetem későkapitalista „elszellemtelenedéséről” immár kiteljesedett formájába jutott.⁴² Hamacher a „bolognai folyamatot” a „lebontás műveleteként” értelmezi, amelyel az európai államok végrehajtó hatalma „a törvényhozó szervek beleegyezése nélkül” a kutatás és az oktatás alkotmányos jogát csorbítva és megszegve vitt véghez. Nézete szerint a „folyamat” a szakképzés olyan racionalizálást szolgálta, amelyet a „munkaerőpiac és annak értékesítési érdekei határoztak meg”, s amely elsősorban a szellemtudományi karokat érinti.⁴³ Hamacher az 1999-ben útjára bocsátott reform öt döntő jellegéről ír. Először is, a bolognai folyamat bevezeti az oktatási rendszerbe a „teljesítményértékelési rendszert”, amely elsődleges problémája, hogy a tudományosság kritériumain kívüli szempontokat érvényesít, és nem a kölcsönösségen alapul, hanem „az elvi okokból nem kvantifikálható teljesítmények mennyiségsszempontú értékelését” érvényesíti. A második reform a speciális kutatási területek, együttműködő csoportok, klaszterek, tudásközpontok létrehozását célozza, melyekben – Hamacher értékelés szerint – a kényszerektől mentesített együttműködések helyett azonban a „konkurencia és a kölcsönös felülmúlás elve” érvényesül. A filozófus emlékeztet bennünket, hogy a támogatási rendszerek is megújultak; a közvetlen donáció helyett a kutatás finanszírozását egyetemeken kívüli szervezetek végzik, ami „a pályázás és reklámozás retorikáját” és a „lobbiták habitusát” terjesztette el az egyetemeken. Ennek betudhatóan immár a „tőkepiac (...) szabályai dominálnak” az intézmény falai közt, állapítja meg Hamacher. Ez többek közt a kutatási témakörök elszegényedésével jár, az önállóan vállalt kutatások helyét egy támogatott témaegyüttes vizsgálata váltja fel a piachoz való

⁴¹ Hamacher, Werner: *Menedékhely*. In: *Menedékhely*. Ford. Szabó Csaba. Budapest: Ráció Kiadó, Budapest, 38.

⁴² Adorno, Theodor: Jegyzet a szellemtudományról és a műveltségről. Ford. Tillmann Ármán. [űjszem.org, https://tinyurl.com/yc2mjft7](https://tinyurl.com/yc2mjft7) (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁴³ Hamacher, 41.

idomulás jegyében. Végezetül Hamacher a bachelor-képzéseken kialakult munkaszervezési módot bírálja. Nézete szerint a modulos képzés a „teljesítmények feletti fokozódó ellenőrzését vezeti be”, „hierarchizált értékeléssel helyettesíti a közös diszkussziót”, a tanulmányi idő korlátozásával „a tananyag kiválasztásának”, valamint „a figyelem és a problémákhoz való viszonyulás módjának szabadságát” kurtítja meg, továbbá a piaci értékek szerinti tájékozódást szorgalmazza.⁴⁴

Saját megfogalmazásomban: a bolognai rendszer az egyetemi autonómia privációját a tudásjavakhoz való hozzáférés, valamint a tudásjavak termelése feltételeinek privatizációja révén hajtja végre.⁴⁵ Az egyetemek forráshiánya ugyan nem új jelenség – ám immár nem az állam kénye, hanem a piac kaotikussága az oka. Ami az egyetemi dolgozók oldalán a menedzseri követelményeknek való alárendelődésnek⁴⁶ felel meg (jellemző példa az egyetem irányításának kettéhasadása a gazdasági irányításra – kancellária – és az operatív tevékenységekre), a hallgatók oldaláról abban nyilvánul meg, hogy a tudásjavak előállítójának szerepéből a tétlen „fogyasztó” szerepébe kényszerülnek.⁴⁷ Az egyetem szolgáltatássá válása, és az egyetemisták kezdeményezőkézségének csökkenése egyazon folyamat része. A hallgatói elégedettségi felmérések és a számukra rendezett nem tanulmányi rendezvények azt a velük szembeni követelményt célozzák, hogy az egyetemisták legyenek boldogok.⁴⁸ A boldogságipar imperatívusza mellett a gazdasági megfontolásokat szolgálja az egyetem szervezeti felépítése is. Michael Burawoy szociológus a „spiralisták” osztályának felemelkedéséről szól,⁴⁹ az adminisztrátorok és a vezetői tanácsadók befolyásáról az egyetemre. Az új rendszer az időgazdálkodásra is hatással van: a megszorított órák kötik a hallgatókat az előadóteremhez,

⁴⁴ Uo., 43–53.

⁴⁵ Álljon itt egy ellennarratíva: Aleksandar Molnar filozófus szerint a bolognai rendszer bevezetése félresikerült Szerbiában. Az egyetemek elszabotálták a folyamatot, s egy torz rendszer jött létre, melyet „szerbiai Bolognának” keresztelt el. Molnar, Aleksandar: Državni fakulteti između Vučićevog čekića i studentskog nakovnja. *Pešćanik*, 2025. május. 12. <https://tinyurl.com/3esuxuek> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.) Számomra úgy tűnik, hogy Molnar nem vet számot azzal, hogy nem csak Szerbiában tiltakoztak a hallgatók a neoliberális elvekre épülő bolognai rendszer ellen. A „félresikerült Bologna” elmélete nem magyarázza az ausztriai (2009–2010), a magyarországi (2012–13) és a romániai (2013) egyetemfoglalásokat, s ezekben az országokban az öngazgatásos szocializmus sem létezett, amely makacs ellenállásával késleltetné a „reformot”.

⁴⁶ Morley, Christine: The systemic neoliberal colonisation of higher education: a critical analysis of the obliteration of academic practice. *Aust. Educ. Res.* 51, 2024. 571–586.

⁴⁷ Mintz, Beth: Neoliberalism and the Crisis in Higher Education: The Cost of Ideology. *American Journal of Economics and Sociology*, 2021. 80. 81.

⁴⁸ Cabanas, Edgar – Illouz, Eva: *Manufacturing Happy Citizens*. Cambridge: Polity Press, 2019. 74. skk.

⁴⁹ Salem, Ay: Homokszerem a felsőoktatási ipar gépezetében. Ford. Kende Tamás. *Eszmélet*, 2023. 139–140. 55.

a részvétel elmulasztásáért pedig súlyos árat kell fizetni.⁵⁰ Ezt a folyamatot, amely az európai államok felsőoktatási intézményeit az Egyesült Államok egyetemeivel való verseny szellemében kényszeríti egyazon rendszer keretei közé, szeretném a bölcsészkarok oldaláról még jobban megvilágítani. Ugyanis az egyetemek neoliberais átalakításának az elsődleges terepe a humán tudományok, és az ezzel szembeálló ellenállás is a bölcsészkarokról indult el.

Primož Krašovec, aki az egyetemeken folyó osztályharcról szóló esszéje 2011-ben, az egyetemista tiltakozások csúcspontján jelent meg, a humán szakok társadalomban betöltött szerepének változásáról ír. Míg a klasszikus liberális kapitalizmus idején a 19. században, valamint a 20. században „az osztálykompromisszum” és „a szabályozott kapitalizmus korszakában” a humán tudományok az osztálykülönbség fenntartásában játszottak szerepet, írja a szerző, a neoliberalizmus döntő kihívást intézett ellenük. Immár nem elégséges, hogy a „burzsoázia gazdasági felépítményének spirituális »felépítményét«” adják, hiszen a tudástársadalom más elvárásokat támaszt: a humán szakok által előállított tudásból csak a gazdasági hasznosság szempontjából szükségszerűre tart igényt. Nem a tudás elpusztításáról van tehát szó, a neoliberalizmusnak szüksége van a tudásra, és ösztönzi is a tanulást, de csak a *gazdasági racionalitás* kereteibe illő tudásra tart igényt, és ezért problematikusak benne a humántudományok. A statisztikai módszerek eluralkodása, a számszerűsíthető analitikus módszerek előtérbe kerülése a társadalomtudományokban ezáltal nyer magyarázatot. A természettudományokkal kapcsolatban a probléma fel sem merül, hiszen – így Krašovec – a természettudománynak csak „a saját szabályai és szervezési elvei szerint kell cselekednie ahhoz, hogy az ipar számára hasznos és szükséges felfedezéseket tudjon produkálni”.

Krašovec arra int bennünket, hogy a neoliberális „ellenforradalom” hatása dacára eredendően semmi forradalmi nincsen a bölcsész tudományokban. Ugyanis míg a természettudományok a termelékenységre irányuló innovációval foglalkoztak, a társadalomtudományok is serényen dolgoztak: olyan tudástermeléssel foglalkoztak, amelyek a munkaszervezés átalakításának kedveztek, ezáltal egyaránt hozzájárultak a tőke bővített újratermelődéhez. Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy felsőoktatási intézmények dolgozói nem homogén csoportot alkotnak. A fiatal munkaerő bizonytalan státusa, határozott időre szóló munkaszerződése elkülöníti a beágyazott professzoroktól. Az egyetem a másnak végzett kutatást, az ingyenmunkát, a pályázattól pályázatig tartó tudományos munkát, a prekár munkafeltételeket⁵¹ is jelenti. A szociológus szerint az autonómia fogalmának újraértelmezésére

⁵⁰ Az óralátogatás után adott pontszámok logikájáról és osztályvonatkozásáról lásd: Šaćirović, Filip: „Bolonjski proces”: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji. In: Popović, Željko – Gajić, Zoran (ur.): *Kroz tranziciju*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2011. 203. sk.

⁵¹ Erről lásd Maja Solar meglátásait az akadémiai munkások és munkásnők helyzetéről a „vállalkozói egyetemen” – akiknek a kényszerű fölény elviselése, az ismétlődő adminisztratív

van szükség, hogy az egyetemen folytatott küzdelem ne az osztálykülönbségek megőrzését, egy „mandarinátus” uralmának biztosítását jelentse. Krašovec szerint tehát az egyetemi autonómiának „az elidegenedett szellemi termeléssel szembeni ellenállást és a munkafolyamat, a munkaeszközök, a munkaidő és a finanszírozási eszközök feletti kollektív, demokratikus és önkormányzati ellenőrzésért folytatott küzdelmet” kell jelentse.⁵²

Ebben azonban nem merül ki annak a magyarázata, hogy a bölcsészkarok miért az elégedetlenség forrásai. A jugoszláv 1968-os megmozdulások, melyek a nyugati mintától eltérően a kapitalizmust és a szocializmust egyként bírálták; az 1996-os kormányellenes tüntetések; a 2006-tól 2014-ig zajló egyetemfoglalások; s általában, a bolognai rendszer bevezetése elleni tiltakozások szerte Európában a bölcsészkarokon történtek. A bölcsészettudományok jellege, miszerint reflexióval bírnak a saját tevékenységükre és a helyzetükre, melyet a társadalomban betöltenek, részlegesen magyarázhatja meg ezt a jelenséget. Bizonyosan fontos szereppel bír az is, hogy a képzés során a bölcsészek arra kényszerülnek, hogy „történeti perspektívát” vegyenek fel, s megismerkedjenek a jelenkori termelési módtól eltérő rendszerekkel.⁵³ Kétségtől az is igaz, hogy a „társadalmi felzárkózás” kimerülésével a társadalomelméleti műhelyek egy értelmiségi ethosz továbbélését szolgálják céhszerű működésükkel, amelyek nem feltétlenül a jelen apologetikája mellett köteleződnek el.

Következtetések: alternatíva a végeken

Most már válasz adható a 2024–2025-ös egyetemisták vezette szerbiai lázadás specifikumáról, valamint elhelyezhető a posztjugoszláv térség egyetemista mozgalmainak sorában. Az ismertetett elemzések lehetőséget adnak arra is, hogy a mozgalmon belüli két alapvető szembenállásra hívjam fel a figyelmet: a közvetlen demokratikus (bázisdemokratikus) eljárás mód és a képviselői politizálás közti feszültségre egyfelől; másfelől pedig a plénumok és a civil tiltakozások közti dichotómiára.

Az újvidéki tragédia után egy hónappal, 2024. december 2-án blokád alá került az újvidéki Bölcsészettudományi Kar, majd ezt követően a Művészeti Akadémia, a Természettudományi-Matematikai Kar, s kisvártatva a belgrádi Bölcsészettudományi Kar is. Hamarosan a szerbiai egyetemek karainak több mint felében fórumok (plénumok) alakultak, amelyek a következő nyolc hónapban a tiltakozások szervezésének alapelemeivé, a lázadás irányvonalának meghatározójává váltak.

feladatok elvégzése az osztályrészük. Maja Solar: Az akadémiai prekariátus szemszögéből. Ford. Lenkes László. *Ex Symposion*, 81., 2013. 51–52.

⁵² Uo., 51.

⁵³ András Csaba: Ki kell purgálni a *kapitalizmust* a szellemtudományokból. *Apertúra*, 2018/1. <https://tinyurl.com/y7u7x9r5> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

Míg az eddigi szerbiai egyetemfoglalások legfeljebb 2-3 egyetemre korlátozódtak, ezúttal országosak voltak.⁵⁴ Noha az elfoglalt egyetemek plénimai közt szoros – napi szintű – együttműködés zajlott, a pléniumok nem voltak egységesek: autonóm sejtekként működtek.⁵⁵ Ez az eljárásrend befele is érvényesült, munkacsoportok végezték az egyetemfoglalással kapcsolatos különféle feladatokat (élelmezés, kapcsolattartás, fórumszervezés, a tiltakozások szervezése), amelyeknek a munkáját a fórum hangolta össze. Ez a működésmód teljesen megfelelt annak, amivel 2006-tól kezdődően a bolognai folyamat ellen küzdő egyetemisták éltek Szerbiában és Horvátországban.

A fórumokon történő döntéshozatal – amelyekbe néhol a tanárokat és más dolgozókat is bevontak, máshol csak az egyetemisták számára voltak nyitottak – a nyomásgyakorlás eszközeiből a szerveződés praktikus formájává vált. A belgrádi bölcsészkar egyik diákja úgy fogalmazott, hogy a plénium „hatékony eszköz, amely nagyban hozzájárult a tiltakozás gyors terjedéséhez”, továbbá „tömeges részvételt szorgalmaz a döntéshozatalban és azok végrehajtásában”. A módszer el-sajátításában (a tíz évvel azelőtti egyetemfoglalás hallgatói, akik a tapasztalataikat átadhatták volna, már elhagyták az egyetemet) a horvátországi egyetemfoglalók kézikönyve (*Az egyetemfoglalás boszorkánykonyhája*) nyújtotta a legnagyobb segítséget.⁵⁶ A közvetlen demokratikus működésmódnak azonban „gyengeségei” is voltak, például a gyakori pléniumok és munkacsoport-gyűlések, melyek fárasztónak és megterhelőnek bizonyultak, valamint – mondta el az egyetemista – „a karok közötti döntések megerősítési folyamata” is lassan zajlott.⁵⁷ Ám ezek csak amiatt jelentkezhetnek problémaként, mert a meglévő időgazdálkodási renddel ütköznek. A tanácsforma elévülhetetlen érdeme, hogy a külső befolyásolási kísérletekkel

⁵⁴ A szerbiai egyetemista mozgalmak történetét átfogó módon, két részben a *Mašina* oldal dolgozta fel. <https://tinyurl.com/3xemtrhu>; <https://tinyurl.com/vwvh5vtjA> 2006-os, a három hónapig tartó belgrádi egyetemfoglalásról az egyetemfoglalók jelentettek meg fontos könyvet. Bailović, Vladislav et alii: *Borba za znanje*. Beograd: Beograd, 2007. <https://tinyurl.com/7udpeuez>. Aleksandar Matković dolgozta fel az újvidéki egyetemista tüntetések történetét: *Istorija studentskog pokreta u Novom Sadu (2011–2021)*, 2021. 10. 28. <https://tinyurl.com/4dr3dkdm> (Letöltés ideje minden esetben 2025. szeptember 7.)

⁵⁵ Pressburger Csaba (szerk.): *Vajdasági magyar egyetemisták a „barikádokon”*. *Észverés* (YouTube-műsor), 2025. augusztus 8. <https://tinyurl.com/nhj6vdah> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁵⁶ A *Boszorkánykonyha* szerb nyelvű kiadása az egyetemfoglalások kezdetén az egyik legtöbbet letöltött dokumentum volt Szerbiában, amellyel a szerbiai kormányközi sajtó hetekig foglalkozott. A jelenségről: Šta je „Blokadna kuharica” sa kojom režim povezuje studentske blokade u Srbiji? *Vreme*, 2024. december 12, <https://tinyurl.com/yzd38ec3> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁵⁷ *Studenti Filozofskog fakulteta u Beogradu*: “Država blagostanja je ono što treba našoj državi”. *Novi Plamen*, 2025. február 5. <https://tinyurl.com/yku6aw8j> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

szemben ellenálló tudott maradni, hiszen a döntéseket a teljes plénium hozta meg, ami kezeskedett arról, hogy ne egy csoport, egy elit vegye kezébe az irányítást.

Az egyetemi „hivatalos” képvislettel (diákpárlament) való szakítás, valamint a hallgatók 2025. március 9-i levele, amelyben utcai fórumokra biztatják a tiltakozókat, s ami nem maradt visszhang nélkül⁵⁸, egy irányba mutató folyamat volt, amely arról árulkodott, hogy az egyetemisták döntéshozói-végrehajtói eszköze reális alternatívát képez. A plénium minta volt arra, hogy a politizálás bevett formáival való szakítás lehetséges, a képvisletiség felcserélhető, vagy legalábbis ötvözhető a közvetlen demokratikus működésmóddal. Ebben a tekintetben éles ellentmondás keletkezett, miután az egyetemisták egy része előrehozott választást kezdett el követelni, majd pedig két időközi önkormányzati választáson is listát állított. Olyan inherens ellentmondásról van szó, amely a mozgalom meggyengüléséhez vezetett. A mozgalmon belül, mely kényesen került, hogy az esetlegesen megosztó témák felszínre kerüljenek, szakadás történt. Miután az egyetemek vezetése az új tanévre hivatkozva a felvételi eljárások lebonyolítását írta elő, az elmaradt tanórák pótlását pedig online kurzusok keretében kötelezővé tette, valamint a rendőrség segítségével az egyetemi fórumokat felszámolták, a közvetlen demokratikus eljárásrend immár súlyát veszítette a tiltakozó megmozdulásokban. Ettől kezdve – s ez élesen szembeállítja a mostani mozgalmat a tudás piacosítása ellen küzdőkkel – a küzdelem terepe már nem az egyetem, a direkt demokráciát pedig a választási listát állító egyetemisták a parlamenti politizálásra cserélik. A mozgalom immár egyre inkább a kilencvenes évek diáktüntetéseire emlékeztet, melyek a választási csalások miatt szerveződtek, s egyre inkább az elmúlt évek polgári ellenállási mozgalmainak ko-reográfiáját követi, melyeket a képvisletiség vitái rendre felemésztettek.

Holott a pléniumok a civil tiltakozásokhoz képest is alternatívát jelentettek. Az egyetemfoglalás ugyanis nem tiltakozás, nem protest, hanem egy intézmény vezetésének átvétele. A válságjelenségekre adott hirschmani hármas (kivonulás, tiltakozás, hűség) helyett a bevonulást, a megszállást, a visszafoglalást pártolja. Míg a protestálás követelései – „az intézmények tegyék a dolgukat”, „vizsgálják ki a tragédia körülményeit és a rendőri túlkapásokat” – az állam szerveit adresszálták, az egyetemfoglalás azonnal és közvetlen módon jelentett fenyegetést. Bár az előző egyetemista mozgalmak kritikai attitűdjét csak részben vették át a mostani hallgatók, a fellépésük eredményességét az is bizonyítja, hogy a tandíjak csökkentését célzó követelésüket a kormány nyomban teljesítette. Vélhetőleg – mint arra utaltam – a médiakeretezés és az egyetemisták társadalmi beágyazottsága (nem mint okság, hanem mint vonatkozási pont), osztályhovatartozása egyaránt szerepet játszott abban, hogy 2025 nyarától egyértelműen a képvisletiség élvezzen nagyobb (ha nem is teljes) támogatást a körükben.

⁵⁸ Narod se samoorganizuje: zborovi svuda po Srbiji. *Mašina*, 2025. március 20. <https://tinyurl.com/xyy4mu9h> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

A tanulmányban feltártam a középosztályi tiltakozások korlátait, valamint szoltam arról is, hogy a 2006 és 2014 közti szerbiai egyetemista tiltakozások fókuszpontjába miért került a bolognai folyamat és a tudástermelés bírálata. A mostani tiltakozók már a bolognai folyamat képviselte neoliberális átformálás után kerültek az egyetemre. Legtöbbjük számára a társadalmi felemelkedés lehetőségeinek beszűkülése befejeződött folyamat. Ők már a félperifériás tüneteket, a közszolgáltatások tragédiáját előrehaladott állapotukban szemlélhetik. A középosztályi elégedetlenség érzületét és ideológiáját közvetítő újabb protesthullámot a közvetlen demokratikus működésmód volt képes hosszabb ideig fenntartani és a pártpolitikusságtól megóvni. Az egyetemfoglalás, mint kollektív tett és a plénum, mint eszköz a résztvevők világnézetétől és indíttatásaitól javarészt függetlenül hozta mozgásba a felkelést. Erről a jelenségről érzékletesen Andrea Jovanović és Aleksandar Stojanović így írnak: „...maga ez a dolog, azaz maga a gyakorlat, amit a hallgatók eleinte csupán eszközként fogtak föl, az adott pillanatban elkezdte megváltoztatni a saját meggyőződésüket is.”⁵⁹ Az addig megszokott teret, az egyetemi előadókat és folyósókat látták más színben és más összefüggérendszerben. Megtapasztalták a hatalmukat. Olyan tapasztalat ez, amely még eztán érheti be gyümölcsét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adorno, Theodor: Jegyzet a szellemtudományról és a műveltségről. Ford. Tillmann Ármín. *újszem.org* <https://tinyurl.com/yc2mjft7>
- Althusser, Louis: Ideológia és ideologikus államapparátusok. Ford. László Kinga. In: Odorics Frenec (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged: Ictus – Jate, 1996. 373–412.
- András Csaba: Ki kell purgálni a kapitalizmust a szellemtudományokból. *Apertúra*, 2018/1.
- Bacevic, Jana: Education, Conflict and Class Reproduction in Socialist Yugoslavia. In: Archer, Rory – Duda, Igor – Stubbs, Paul (eds.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. London: Routledge, 2016. 77–94.
- Bailović, Vladislav et alii: *Borba za znanje*. Beograd: CAD, 2007. <https://students-keborbe.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/10/borba-za-znanje.pdf>
- Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Ford. Ádám Péter et alii. Budapest: Gondolat, 1978.
- Bourdieu, Pierre: *Férfiuralom*. Ford. N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Napvilág, 2000.
- Bourdieu, Pierre: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Trans. Richard Nice. New York–London: Routledge, 2010.
- Cabanas, Edgar – Illouz, Eva: *Manufacturing Happy Citizens*. Cambridge Polity Press, 2019.

⁵⁹ Jovanović – Stojanović, 2013. 61.

- Caffentzis, George – Federici, Silvia: *Notes on the edu-factory and Cognitive Capitalism*. <https://transversal.at/transversal/0809/caffentzisfederici/en>
- Eribon, Didier: *Visszatérés Reimsbe*. Ford. Fáber Ágoston. Budapest: Napvilág, 2024.
- Filipović, Božidar – Jovanović, Nataša (ur.): *Blokada Filozofskog fakulteta 2014. godine*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, 2017.
- Gundogan, Ž. Dragana: *Društveno poreklo studenata u Srbiji: nejednakosti u pristupu is ishodu studiranja*. (Disszertáció), Beograd, 2022.
- Hamacher, Werner: Menedékhely. In: *Menedékhely*. Ford. Szabó Csaba. Budapest: Ráció Kiadó, 2019. 35–81.
- Heidegger, Martin: *A német egyetem önmegnyilatkozása*. [1933.] Ford. Fehér István. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992.
- Heynen, Nik – McCarthy, James – Prudham, Scott – Robbins, Paul (ed.): *Neoliberal Environments False promises and unnatural consequences*. New York–London: Routledge, 2007.
- Jovanović, Andrea – Stojanović, Aleksandar: A fórum nem szerb szó. Ford. Lenkes László. *Ex Symposion*, 81. 2013. 56–64.
- Losoncz Alpár: *A formakereső ellenállás*. Újvidék – Budapest: Forum – Napvilág Kiadó, 2020.
- Knežević, Aleksandra: An Autoethnographic Account of the Anti-Corruption Student Protests in Serbia 2024/25. *Contemporary Southeastern Europe*, 12(1), 2025. 51–61.
- Krašovec, Primož: Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitetkom polju. In: Popović, Željko – Gajić, Zoran (ur.): *Kroz tranziciju*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2011. 43–74.
- Kocsis Árpád: Mindenszentek napja Újvidéken. *Élet és Irodalom*, 2024. 49., 8–9.
- Kocsis Árpád: Szolidaritás és ellenállás Szerbiában. *Élet és Irodalom*, 2025. 5. január 31. 5.
- Kocsis Árpád – Bernáth Lackó: Most kell figyelni Szerbiára.... *Mérce*, 2025. január 27. <https://tinyurl.com/yku7e5f3>
- Kocsis Árpád: Az egyetemfoglalásokon túl... *Mérce*, 2025. március 05. URL: <https://tinyurl.com/24b9x5c2> (letöltés: 2025. 09. 07.)
- Matković, Aleksandar: Otvoreno pismo povodom Rio Tinta i „rudarske kolonije u koju se Srbija pretvara”. *Danas*, 2024. augusztus 11. <https://tinyurl.com/4s5wpnw9>
- Milenković, Vladimir: Klasni karakter protesta protiv režima: o upadljivom odustvu radničke klase. *Slobodnifilozofski.com* <https://tinyurl.com/4vrfc2mv>
- Mintz, Beth: Neoliberalism and the Crisis in Higher Education: The Cost of Ideology. *American Journal of Economics and Sociology*, 2021. 80. 79–112.
- Mladenović, Ivica: Basic Features of the Transition from Nominal Socialism to Political Capitalism: The Case of Serbia. *Debatte* 22(1), 2014. 5–25.

- Mladenović, Ivica: Interpelacija naroda i klasna scena Čacilenda: ogledi o ideološ-koj fantazmi „ćaka”. *Novi Plamen*, 2025. március 31. <https://www.noviplamen.net/glavna/interpelacija-naroda-i-klasna-scena-cacilenda-ogledi-o-ideolos-koj-fantazmi-ćaka/>
- Molnar, Aleksandar: Državni fakulteti između Vučićevog čekića i studentskog nakovnja, *Peščanik*, 2025. május 12. URL: <https://pescanik.net/drzavni-fakulteti-izmedju-vucicevog-cekica-i-studentskog-nakovnja/> Morley, Christine: The systemic neoliberal colonisation of higher education: a critical analysis of the obliteration of academic practice. *Aust. Educ. Res.* 51, 2024. 571–586.
- Radenković, Ivan: *Foreign Direct Investments in Serbia*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016.
- Ribarević, Svjetlana (álnév): It’s Not Corruption, It’s Peripherality, and the EU Is Directly Complicit. *LeftEast*, 2025. április 15. <https://tinyurl.com/zawwyw2j>
- Šaćirović, Filip: Bolonjski proces: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji. In: Popović, Željko – Gajić, Zoran (ur.): *Kroz tranziciju*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2011. 201–214.
- Salem, Ay: Homokszem a felsőoktatási ipar gépezetében. Ford. Kende Tamás. *Eszmélet*, (Budapest, 2023. 139–140),
- Situationist International: *On the Poverty of Student Life*. <https://www.bopsecrets.org/SI/poverty.htm>
- Solar, Maja: Az akadémiai prekaritás szemszögéből. Ford. Lenkes László. *Ex Symposion*, 2013. 81. 51–55.
- Tamás Gáspár Miklós: Szolidaritás és kritika. In: uő.: *Világvége II. Csonkamagyar patológiák*. Szerk. Sipos Balázs. Budapest: Kalligram, 2023.